

TEISINĖ APŽVALGA

LIETUVOS TEISMŲ PRAKTIKA 2022 M.

#6

2022 M. RUGSĖJIS

Lietuvos Raudonasis Kryžius yra nevyriausybinė organizacija, virš 25 metų teikianti socialinę, humanitarinę ir teisinę pagalbą pabėgėliams, prieglobsčio prašytojams, asmenims be pilietybės ir kitiems migrantams nepriklausomai nuo jų teisinio statuso.

Teisinės apžvalgos rengiamos Lietuvos Raudonojo Kryžiaus iniciatyvos, kuria siekiama stebėti Lietuvos teismų vystomą praktiką migracijos ir prieglobsčio bylose bei dalintis informacija apie kai kuriuos reikšmingus sprendimus, rėmuose. Apžvalgose perteikiamos aktualios ištraukos iš šių metų teismų jurisprudencijos bei pateikiami juridinės galios neturintys papildomi komentarai.

Apžvalgose pateikti komentarai yra skirti apžvelgiamų teismo išaiškinimų platesnio konteksto ir potencialaus poveikio praktikos vystymuisi paaiškinimui. Komentuodami teismo sprendimus, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus teisininkai remiasi savo dalykine kompetencija bei ilgamete patirtimi migracijos ir prieglobsčio teisės srityje, taip pat tarptautinių teismų praktika, teisine ir moksline literatūra. Esame dėkingi partneriams ir kolegoms už papildomas įžvalgas.

Lietuvos Raudonojo Kryžiaus teisinės apžvalgos yra skirtos tik informacijai, jos nesukuria ir nesuteikia teisių, jomis nenustatoma ir neprisiimama teisinių įsipareigojimų sprendžiant individualius atvejus. Cituojant ar platinant šią teisinę apžvalgą būtina nuoroda į informacijos šaltinį:

Lietuvos Raudonasis Kryžius. (2022 m. rugsėjis). *Teisinė apžvalga #6*

SPRENDIMAI ŠIOJE APŽVALGOJE:

I. 2022 m. birželio 29 d. Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo (toliau – LVAT) sprendimas administracinėje byloje eA-2932-881/2022

RAKTAŽODŽIAI: įrodymų vertinimas, pareiga bendradarbiauti su prieglobsčio prašytoju.

II. 2022 m. liepos 5 d. LVAT sprendimas administracinėje byloje Nr. eA-3023-821/2022

RAKTAŽODŽIAI: kilmės valstybės informacija, patikimumo vertinimas.

Be šių sprendimų, apžvalgoje papildomai pateiktos kelios ištraukos iš LVAT sprendimų, kuriose teismas pasisako tokiais bendrais klausimais, kaip gero administravimo principas ir pareiga tinkamai motyvuoti sprendimus, kilmės valstybės informacijai taikomi reikalavimai, įrodymų vertinimas.

I. 2022 M. BIRŽELIO 29 D. LVAT SPRENDIMAS ADMINISTRACINĖJE BYLOJE EA-2932-881/2022

BYLOS ESMĖ: Pareiškėja kreipėsi į teismą su skundu dėl Migracijos departamento sprendimo, kuriuo jai buvo atsisakyta suteikti prieglobstį. Pareiškėja savo prašymą suteikti prieglobstį grindė baime kilmės šalyje tapti „garbės nusikaltimo“ auka. Migracijos departamentas, išnagrinėjęs prašymą suteikti prieglobstį, jį atmetė, motyvuodamas, be kita ko, tuo, jog pareiškėjos pasakojime apie priežastis, lėmusias jos išvykimą iš kilmės valstybės, yra loginių prieštaravimų, pasakojimui trūksta konkrečių detalių, tikslumo.

Šioje byloje LVAT pasisakė dėl šių prieglobsčio teisėje svarbių aspektų:

- dėl sprendžiančiosios institucijos pareigos bendradarbiauti su prieglobsčio prašytoju;
- dėl sprendžiančiosios institucijos pareigos tinkamai įvertinti surinktus įrodymus.

2022 m. birželio 29 d. sprendimo 39 punkte LVAT konstatavo:

„39. Teisėjų kolegija, įvertinusi sprendimo turinį, Migracijos departamento atliktą tyrimą, nustatė, kad Migracijos departamentas, spręsdamas prieglobsčio suteikimo pareiškėjui klausimą, **tyrimą atliko paviršutiniškai, netinkamai įgyvendindamas pareigą bendradarbiauti su prieglobsčio prašytoja.** Atsakovas akcentuoja, kad pareiškėjos paaiškinimai yra netikslūs, logiškai nepagrįsti, tačiau **nei Migracijos departamentas, nei pirmosios instancijos teismas nedėjo jokių pastangų, jog šie neaiškumai būtų pašalinti, tokį faktą tiesiog panaudojant kaip argumentą, kad pareiškėjos pasakojimas yra su trūkumais.** Migracijos departamento sprendime yra pabrėžiami faktai dėl pareiškėjos nėštumo, pareiškėjos santuokos sudarymo su (duomenys neskelbtini) datos netikslumų, tačiau **visiškai nesiekama išsiaiškinti,**

kas lėmė šių faktų neatitikimą (pavyzdžiui, vertimo netikslumas), formaliai konstatuojant, kad pareiškėjos pasakojimas yra netikslus.“

Teismo pastebėjimai atkreipia dėmesį į įsišaknijusią problemą, kuomet prieglobsčio procedūros tikslas tendencingai iškreipiamas ir vietoj reikšmingų aplinkybių nustatymo ir rizikos įvertinimo iš esmės pavirsta pasakojimo „trūkumų“ paieška ir „patikimumo“ testu. LVAT primena apie institucijų pozityvią pareigą bendradarbiauti su prieglobsčio prašytoju bei sudaryti sąlygas pateikti paaiškinimus dėl trūkstamos informacijos ir (arba) prieglobsčio prašytojo pareiškimuose nustatytų nenuoseklumų ar prieštaravimų. Nagrinėjamu atveju, kaip pastebi teismas, nei Migracijos departamentas, nei pirmosios instancijos teismas nedėjo jokių pastangų, jog tariami pasakojimo trūkumai būtų pašalinti.

Šiuo klausimu pastebėtina, kad pasakojimo „netobulumas“ neretai negali būti išspręstas papildomo aiškinimosi pagalba, nepriklausomai nuo apklausančiojo kompetencijų, pastangų ir naudojamų apklausų technikų. Vertinant žmogaus pasakojimą, svarbu turėti omeny, jog dažnu atveju, nepriklausomai nuo pasakojimo tikrumo, jame pritrūks tam tikrų detalių, bus netikslumų, atsiras prieštaravimų. Net ir tobulas, nepriekaištingas ir nuoširdus pasakojimas nebūtinai teisingai perteiks tai, kas iš tikrųjų įvyko, t. y. faktinių aplinkybių požiūriu jis gali būti „netikslus“. Svarbiausia net ne tai, ar pasakojime yra trūkumų, o tai, kokias išvadas tuo pagrindu galima pagrįstai padaryti. Jokie moksliniai tyrimai nepagrindžia prielaidos, jog „netobulas“ pasakojimas primygtinai yra melagingas pasakojimas. Priešingai, įvairių trūkumų

(įskaitant prieštaravimus), ypač praėjus ilgesniam laikui nuo aprašomo įvykio, pastebima ir nuoširdžiuose pasakojimuose. Klaidinga vadovautis prielaida, kad apklausančiajam yra intuityviai žinoma aiški pasakojimo „trūkumų“ riba, kurią peržengus jis gali pagrįstai ir užtikrintai konstatuoti, jog apklausiamasis meluoja, arba prielaida, jog tokia riba apskritai egzistuoja. Dar labiau klaidinga dėl pasakojimo tikrumo spręsti, lyginant jį su įsivaizduojamu „tobulu“ pasakojimu arba savo individualizuotą asmeninę patirtį generalizuotai perkėlinėti neapibrėžtam ratui kitų žmonių, kitaip tariant, lyginti su idealu arba su savimi. LVAT pastaba dėl aiškinimosi, kas lėmė pasakojimo trūkumus, svarbos, yra pagrįsta, tačiau nemažiau svarbus kritinis mąstymas vertinant identifikuotus trūkumus ir darant išvadas jų pagrindu. Ar pasakojime pastebėtas prieštaravimas iš tikrųjų reiškia, kad žmogus meluoja? Kas (išskyrus „vidinį įsitikinimą“) pagrindžia jūsų atsakymą į šį klausimą? Ar jūsų pasirinktas paaiškinimas yra vienintelis įmanomas? Ar jis yra labiau tikėtinas už kitus? Kuo grindžiamas jūsų atsakymas į šį klausimą? Į šiuos ir panašius klausimus būtina atsakyti, vertinant žmogaus pasakojimą. Nagrinėjamu atveju, kaip pastebi teismas, to nebuvo padaryta, vietoj to „formaliai konstatuojant, kad pareiškėjos pasakojimas yra netikslus“, tarsi tai savaime reikštų, jog jis yra pramanytas.

Dėl „melo“ atpažinimo pasakojime mokslinio pagrįstumo bendrai žr. šios apžvalgos PRIEDĄ: MELO ATPAŽINIMO MOKSLINIS PAGRINDIMAS (APŽVALGA)

Vertindamas Migracijos departamento atlikto tyrimo tinkamumą, 2022 m. birželio 29 d. sprendime LVAT toliau pereina prie konkrečių pareiškėjos pateiktų įrodymų vertinimo ir 41-43 punktuose konstatuoja:

„41. Šiuo atveju būtina pažymėti, kad **pareiškėja atsakovui pateikė (duomenys neskelbtini) teismo sprendimą, kuriuo buvo nutraukta, kaip teigia pareiškėja, priverstinė santuoka. Teisėjų kolegijos vertinimu, tai yra itin reikšmingas įrodymas, kuris leistų nustatyti pareiškėjos santuokos nutraukimo aplinkybes (pavyzdžiui, ar iš tiesų santuoka nutraukta buvo dalyvaujant tik pareiškėjai ir pan.), tačiau, kaip matyti, iš bylos duomenų, Migracijos departamento sprendime atsakovas tik įdėjęs sprendimo nuotrauką, tačiau sprendimas nebuvo išverstas į lietuvių kalbą – sprendimo turinys yra nesuprantamas ir neišanalizuotas.** Taigi, nagrinėjamu atveju atsakovas nesiėmė visų būtinų priemonių, kad tinkamai išsiaiškintų pareiškėjos nurodomas aplinkybes, konstatuodamas, jog neva pareiškėja galėjo (duomenys neskelbtini) apginti savo interesus teisme ir to nesutrukdė net jos dėdė. Teisėjų kolegija atkreipia dėmesį, kad nagrinėjamu atveju klausimas yra ne dėl pareiškėjos teisinių galimybių nutraukti santuoką, bet būtent dėl pasekmių, kurios jai dėl tokio veiksmo galėjo kilti / kilo. Šios aplinkybės turėjo būti įvertintos surinktos informacijos apie kilmės valstybę kontekste – garbės nusikaltimo apsektu, nes kaip jau minėta, kilmės šalies informacija pagrindžia, jog atsisakymas tekėti už šeimos išrinkto vyro yra viena iš priešasčių, dėl ko prieš moteris (duomenys neskelbtini) gali būti vykdomi garbės nusikaltimai.

42. Taip pat, teisėjų kolegijos vertinimu, atsakovas nepakankamai įvertino pareiškėjos pasakojimą dėl galimai patirto smurto. Pareiškėja pateikė nuotrauką, kurioje ji matyti gulinti su sutvarstyta nosimi. Pareiškėja šia nuotrauka įrodinėjo aplinkybę, kad dėdė jai sulaužė nosį. **Atsakovas ginčijame sprendime nurodė tik tiek, kad nėra aišku, kada pateikta nuotrauka buvo daryta.**

Teisėjų kolegija pabrėžia, kad konstatuoti tam tikro fakto buvimą ar nebuvimą galima tik remiantis byloje surinktų įrodymų visuma, o ne atskirais įrodymais. Nustatant teisiškai reikšmingas aplinkybes, turi būti įvertintas surinktų įrodymų pakankamumas, jų nuoseklumas, galimi jų prieštaravimai, logiškumas, atitinkamų duomenų nurodymo aplinkybės, įrodymų šaltinių patikimumas (Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2012 m. rugsėjo 13 d. nutartis administracinėje byloje Nr. A822-2564/2012, 2018 m. balandžio 4 d. nutartis administracinėje byloje Nr. A-3730-261/2018). **Nagrinėjamu atveju atsakovas iš esmės nevertino pateiktos nuotraukos visų aplinkybių kontekste, įrodymą įvertino izoliuotai.** Atsakovas detaliau nesiaiškino incidento aplinkybių, neuždavė papildomų klausimų, o savo sprendime tiesiog nurodė, kad remiantis prieglobsčio prašytojos pasakojimu, dėdė jai nosį sulaužė 2018 m., taigi, lieka neaišku, ar nuotrauka iš tiesų buvo daryta prieš trejus metus.

43. Be kita ko, tiek Migracijos departamento, tiek pirmosios instancijose teismo sprendime akcentuota, kad pareiškėja 2021 m. spalio 1 d. vykusios apklausos metu teigė atsiųsianti Migracijos departamentu darbuotojams grasinančias žinutes, kurias jai siunčia jos dėdė, tačiau su Migracijos departamentu prieglobsčio prašytoja nesusisiekė ir tokių įrodymų nepateikė. Atkreiptinas dėmesys, kad **nei atsakovas, nei pirmosios instancijos teismas nesiaiškino, kodėl pareiškėja minėtų įrodymų neatsiuntė, o įvertinus tai, kad ir kitus pareiškėjos įrodymus atsiuntė ne pati ji, o jos partneris, kyla abejonės dėl pareiškėjos techninių galimybių pasinaudoti teise pateikti įrodymus. Teisėjų kolegijos vertinimu, atsakovas, nevykdė pareigos išsamiai ir individualiai išnagrinėti pareiškėjos prašymą, o nustatytus neaiškumus tiesiog panaudojo pareiškėjos pasakojimui paneigti.**“

Šioje dalyje teismas aptaria kai kuriuos įrodymus byloje bei atkreipia dėmesį į jų vertinimo trūkumus. Nepaisant to, kad kalbama apie konkrečius įrodymus konkrečioje byloje, LVAT išaiškinimuose galima įžvelgti ir bendro pobūdžio taisyklių, kurių reikėtų laikytis dirbant su įrodymais. Visų pirma, tinkamas įrodymų vertinimas yra ne tik jų pagrindu daromos išvados, bet taip pat procesas, kurį prireikus būtų galima atkartoti, patikrinant šių išvadų pagrįstumą. Nagrinėjamu atveju, vertinant pareiškėjos pateikto įrodymo (teismo sprendimo) turinį, pirmiausia jis turėjo būti išverstas (atitinkamai, prie vertintinų aspektų prisideda vertimo tikslumo klausimas). Jeigu teismui pateiktas tik pats sprendimas, tačiau nepateikta duomenų apie darbo su juo procesą (t. y., pvz., kas, kada ir kaip jį išvertė), šio įrodymo pagrindu padarytų išvadų pagrįstumo teismas negali nei patikrinti, nei patvirtinti. Faktiškai, tokiu atveju išvados daromos net ne sprendimo, o kito savarankiško įrodymų vieneto – jo vertimo pagrindu. Šio įrodymo nepateikimas neleidžia nei spręsti dėl jo pagrindu daromų išvadų pagrįstumo, nei įvertinti jo paties, kaip savarankiško įrodymo, patikimumo ir įrodomosios vertės.

42 sprendimo punkte LVAT pereina prie kito pareiškėjos pateikto įrodymo – nuotraukos, kurioje „*ji matyti gulinti su sutvarstyta nosimi*“, patvirtinančios pareiškėjos pasakojimą apie tai, kad 2018 m. dėdė sulaužė jai nosį. Anot teismo, Migracijos departamentas šį įrodymą vertino izoliuotai bei savo sprendime nurodė tik tiek, kad nėra aišku, kada nuotrauka buvo daryta. LVAT primena, kad reikšmingos aplinkybės (materialiniai faktai) nustatomi remiantis surinktų įrodymų visuma, o ne atskirais įrodymais. Nagrinėjamu atveju tokių įrodymų yra mažiausiai du: pareiškėjos pateikta nuotrauka ir jos pačios paaiškinimai. Savaiame ši nuotrauka

nepatvirtina ne tik to, kad ji buvo padaryta 2018 m., bet taip pat to, kad joje užfiksuotas žmogus iš tikrųjų yra pareiškėja (o ne, pvz., tiesiog panaši į ją moteris), kad jos nosis buvo sulaužyta (o ne, pvz., apdraskyta), kad nosį sulaužė kitas žmogus (o ne, pvz., pati pareiškėja, atsitrenkusi į durų staktą) ar kad tas kitas žmogus buvo jos dėdė (o ne, pvz., buvęs sutuoktinis). Labai tikėtina, kad visų minėtų aplinkybių bet kuri nuotrauka savaime ir negalėtų patvirtinti, taigi, vertinant ją izoliuotai, ši nuotrauka jokių reikšmingų faktų nepatvirtintų, net jei joje būtų metaduomenys, įrodantys, jog ji buvo padaryta būtent 2018 m., kaip nurodė pareiškėja. Nepaisant to, ši nuotrauka yra suderinama su kitu įrodymu (pareiškėjos pasakojimu) ir turėtų būti vertinama kartu su juo, kaip vienas kitą papildantys. Vertinant nuotrauką izoliuotai, savaime neaišku, kada ji buvo daryta, tačiau vertinant ją kartu su pareiškėjos paaiškinimais, tai jau nebėra „neaišku“, nes pareiškėja paliudija, jog nuotrauka padaryta 2018 m., o atsakovas, kaip galima spręsti iš teismo sprendimo, priešingai neįrodo, taigi pareiškėjos liudijimo nepaneigia.

Galiausiai, teismas grįžta prie institucijų pozityvios pareigos dėti pastangas, jog būtų surinkta ir įvertinta visa tyrimui aktuali informacija. Nagrinėjamu atveju pareiškėja nurodė, kad turi įrodymus (grasinančias žinutes), patvirtinančius jos pasakojimą, tačiau pati su Migracijos departamentu nesusisiekė ir minėtų įrodymų nepateikė. LVAT nuomone, tokiu būdu įrodinėjimo našta visa apimtimi nepagrįstai perkeliama pačiai pareiškėjai, nors pareiga išsamiai išnagrinėti visas reikšmingas aplinkybes, kas apima visų prieinamų įrodymų surinkimą, nustatyta valstybei. Taigi, tuo atveju, jeigu buvo žinoma, jog pareiškėja disponuoja tam tikrais bylai reikšmę turinčiais įrodymais, Migracijos departamentas turėjo aktyviai siekti gauti šiuos įrodymus. Vietoj to atsakovas pasyviai laukė, kol pati pareiškėja juos

pateiks, o nesulaukus akcentavo šią aplinkybę, kaip pagrindžiančią atsisakymą suteikti jai prieglobstį. Šiuo klausimu papildomai pastebėtina, kad elektroninės žinutės, kaip įrodymas, turi žymiai didesnę įrodomąją galią, kol išlaiko savo pradinę (skaitmeninę) formą. Tiek elektroninio laiško, tiek telefoninės žinutės persiuntimas kitam adresatui gali sąlygoti tyrimui svarbių metaduomenų, o tai reiškia – dalies įrodomąją galią turinčios informacijos, praradimą. Kita vertus, elektroninės žinutės ekrano nuotrauka apskritai neturi jokių tyrimui reikšmingų metaduomenų, susijusių su tokia žinute. Taigi, išmaniajame telefone esančių skaitmeninių įrodymų tinkamam ištyrimui reikalingas pats telefonas arba jame esančių duomenų tiksli kopija. Bent jau tai reikalauja pačios sprendžiančiosios institucijos iniciatyvos ir priegigos prie pradinio įrodymo. Beveik neabejotina, kad LVAT sprendime minimas susitarimas, kad pareiškėja „atsiųs“ Migracijos departamentui papildomus įrodymus, suponuotų, kad šių įrodymų forma būtų pakeista (tiesiog persiunčiant žinutės tekstą arba jos ekrano nuotrauką) ir tyrimui svarbūs duomenys būtų prarasti. Gavus, pvz., žinutės ekrano nuotrauką, Migracijos departamentas, kaip ir aukščiau minėtos nuotraukos atveju, galėtų konstatuoti, kad „neaišku“ kas, kada ir kam šią žinutę parašė. Jei šie klausimai yra tyrimui svarbūs, atsakymų į juos atsakinga institucija turėtų ieškoti originalios žinutės metaduomenyse, o tai reiškia aktyviai siekti priegigos prie telefono (pareiškėjai leidus) ir nepasikliauti žinutės „persiuntimu“ pačios pareiškėjos pasirinktu pavidalu. Šis pavyzdys iliustruoja, be kita ko, kad darbas su elektroniniais (skaitmeniniais) įrodymais reikalauja iš sprendžiančiosios institucijos darbuotojų, kurie renka ir vertina tokio pobūdžio įrodymus, tam tikrų papildomų specifinių kompetencijų.

II. 2022 M. LIEPOS 5 D. LVAT SPRENDIMAS ADMINISTRACINĖJE BYLOJE NR. EA-3023-821/2022

BYLOS ESMĖ: Pareiškėja kreipėsi į teismą su skundu dėl Migracijos departamento sprendimo, kuriuo jai buvo atsisakyta suteikti prieglobstį. Pareiškėja savo prašymą suteikti prieglobstį grindė smurtu artimoje aplinkoje. Pirmosios instancijos teismas, išnagrinėjęs pareiškėjos skundą, jį atmetė, motyvuodamas, be kita ko, tuo, jog pareiškėjos pasakojimas apie priežastis, lėmusias jos išvykimą iš kilmės valstybės, yra nekonkretus ir neišsamus, dalis jos nurodytų teiginių yra logiškai sunkiai paaiškinami.

Šioje byloje LVAT pasisakė dėl šių prieglobsčio teisėje svarbių aspektų:

- dėl pareigos remtis naujausia ir aktualia kilmės valstybės informacija;
- dėl tariamų „prieštaravimų“ racionalaus įvertinimo sprendžiant dėl pasakojimo patikimumo.

2022 m. liepos 5 d. sprendimo 39-40 punktuose LVAT konstatavo:

„39. Nagrinėjamu atveju pareiškėja prašyme suteikti prieglobstį nurodė ir apklausose paaiškino, jog ji pabėgo iš kilmės valstybės, nes jos vyras (už kurio ji buvo ištekinta būdama 15 metų, per prievartą) ir kitos jo žmonos prieš ją smurtauja, ją išnaudoja, vyras ją prievartauja, o jeigu ji būtų grąžinta į kilmės valstybę, vyras ją nužudytų, jis yra labai įtakingas.

40. Atsakovas Sprendime apžvelgė kilmės valstybės informaciją apie valstybės valdžią, taip pat duomenis, patvirtinančius, jog, be kita ko, kilmės valstybėje priverstinės santuokos yra dažnos, moterys ir mergaitės neturi daug teisių ir galimybių sudarydamos santuoką arba bandydamos ją nutraukti, asmenys dažnai yra susižadėję arba susituokę jau ankstyvoje vaikystėje, dažnai esant reikšmingiems jaunų moterų ir jų sutuoktinių amžiaus skirtumams, poligamija ir moterų lytinių

organų žalojimas pasitaiko dažnai, nors ir yra draudžiami įstatymo, be to, mažai tikėtina, kad moterys ir mergaitės, susiduriančios su priverstinėmis santuokomis, galėtų gauti tinkamą apsaugą kilmės valstybėje, nes tradicijos reikalauja buitinius konfliktus spręsti šeimoje, o teismų sistema paprastai nereaguoja į tokias situacijas, tyrimai dėl priverstinių santuokų atliekami prastai. Sprendime nėra jokios informacijos apie smurto artimoje aplinkoje atvejus, požiūrį į tai kilmės valstybėje, kilmės valstybėje taikomas priemonės, kovojant su šia problema (jeigu tokių priemonių yra), ir kitas susijusias aplinkybes, nors pareiškėja būtent tai įvardijo kaip pagrindinę prašymo suteikti prieglobstį padavimo priežastį. Taigi, teisėjų kolegija sprendžia, jog pareiškėja pagrįstai tvirtino, kad atsakovas nesurinko aktualios (esminės) kilmės valstybės informacijos, o pirmosios instancijos teismas nepagrįstai atmetė tokius pareiškėjos argumentus.“

Šioje byloje LVAT atkreipė dėmesį į tai, jog atsakovas nesurinko aktualios kilmės valstybės informacijos, susijusios su pareiškėjos prašymo esme – smurtu artimoje aplinkoje. Vietoj būtent šio aspekto nagrinėjimo, atsakovas klaidingai visą dėmesį skyrė priverstinių santuokų problematikai, t. y. neteisingai identifikavo pagrindinį atvejo „materialinį faktą“. Nagrinėjamu atveju pareiškėja jau buvo priverstinai ištekinta, šio fakto nejmanoma pakeisti ir apsaugos ji ieško ne nuo priverstinio ištekimo, o nuo smurto, su kuriuo susidūrė santuokoje. Atitinkamai, kadangi sprendžiančiosios institucijos užduotis – atlikti perspektyvų (į ateitį orientuotą) rizikos vertinimą, dėmesys turi būti sutelktas pirmiausia į tai, kas gresia prieglobsčio prašytojai, o ne į tai, ką ji jau

patyrė ir ko prieglobsčio jai suteikimas (ar nesuteikimas) pakeisti negali. Atskirti šiuos aspektus, tinkamai identifikuoti vertintiną grėsmę ir ją kvalifikuoti yra sprendžiančiosios institucijos užduotis. Nepaisant to, kad pati prieglobsčio prašytoja savo pasakojime akcentavo priverstinės santuokos faktą, Migracijos departamentas privalėjo suvokti, jog apsaugos ji prašo ne nuo santuokos, o nuo smurto, bei būtent į tai sutelkti dėmesį. Nagrinėjamu atveju, kaip pastebi LVAT, atsakovas surinko informaciją apie priverstinių santuokų praktikavimą pareiškėjos kilmės valstybėje, tačiau nepateikė jokios informacijos apie pagrindinį jos prašymo motyvą – smurtą artimoje aplinkoje. Šis negebėjimas identifikuoti prašymo esminio motyvo sąlygojo tai, jog Migracijos departamentas neįvykdė pareigos vadovautis tikslia ir naujausia informacija apie bylai labiausiai reikšmingas aplinkybes. Atitinkamai, nesant tikslios ir naujausios kilmės valstybės informacijos bet kokios daromos išvados dėl aktualių grėsmių nelaikytinos pagrįstomis.

Vis dėlto, kone reikšmingiausias išvadas LVAT pateikia kitu klausimu, sprendimo 41-42 punktuose konstatuodamas:

„41. Teisėjų kolegija pastebi ir tai, kad pirmosios instancijos teismas konstatavo, jog pareiškėjos pasakojimo abstraktumas, keitimas bei pateiktos informacijos prieštaravimas nesudaro pagrindo vertinti, kad pareiškėja patenka į nepilnamečių merginų, kurios per prievartą ištekimos, grupę (kaip minėta, pareiškėja prašymą suteikti prieglobstį grindė pirmiausiai tuo, kad ji šeimoje patyrė smurtą, o ne tuo, kad buvo priverstinai ištekinta). **Teismas taip pat pritarė atsakovo pozicijai, kad kai kurios pareiškėjos nurodytos aplinkybės buvo logiškai sunkiai paaiškinamos.** Šiuo aspektu teismas teigė, kad mažai tikėtina, jog mirusio tėvo broliai, pamatę, kad pareiškėja yra galbūt fiziškai sužalota ir / ar psichiškai paveikta, būtų atsisakę padėti ir suteikti

jai pagalbą, tačiau **neaišku, kokiais duomenimis remdamasis pirmosios instancijos teismas priėjo prie tokios išvados.** Pirmosios instancijos teismo vidiniu įsitikinimu, jei pareiškėja būtų patyrusi beatodairišką smurtą ir / ar grasinimus, ji būtų bandžiusi pabėgti iškart kai tik pavyko slapta išėiti iš namų ir nebūtų bandžiusi kas kartą grįžti, tačiau **toks įsitikinimas vėlgi nepagrįstas jokiais objektyviomis aplinkybėmis** ir pateiktas neįvertinus pareiškėjos paaiškinimų apie tai, jog ji buvo per prievartą ištekinta būdama 15 metų, po tėvų mirties (ši aplinkybė nėra galutinai išsiaiškinta), ji nebuvo finansiškai savarankiška, prieš ją buvo smurtaujama, po sutuoktinio išprievartavimo ji pastojo ir susilaukė dvynukų, o su laiku smurtas, išnaudojimas intensyvėjo, taip pat neatsižvelgiant į kilmės valstybės kultūrą, tradicijas (primintina, kad Sprendime trūksta informacijos smurto artimoje aplinkoje aspektu, kuris šioje byloje laikytinas esminiu). Taip pat vertintinas ir pirmosios instancijos teismo teiginys, atkartojantis atsakovo poziciją Sprendime, kad neaišku, kodėl pareiškėja kelis kartus kreipėsi į giminaitį / giminaičius, kuris / kurie informuodavo jos sutuoktinį apie jos nusiskundimus, dėl ko ji dar labiau nukentėdavo.

42. Be to, teisėjų kolegija pažymi, kad, **vertinant pareiškėjos patikimumą bendrai, gali būti atsižvelgiama į jos paaiškinimų apie tai, kaip ji bėgo iš kilmės valstybės, nenuoseklumą, tačiau tokių paaiškinimų prieštaravimas, pasikeitimas savaime nepaneigia pareiškėjos pasakojimo apie pabėgimo iš kilmės valstybės priežastis patikimumo.** Pirmosios instancijos teismo sprendime minimas tik vienas prieštaravimas pasakojime, kuriuo pareiškėja grindė pabėgimo iš kilmės valstybės priežastis, t. y. tai, ar pareiškėjos tėvai mirė iki jos santuokos, ar ne. Ginčijame Sprendime taip pat iš esmės nėra minima daugiau neva esminių prieštaravimų.“

Šiuo klausimu pirmiausia pažymėtina, kad patikimumo vertinimas turi būti paremtas „racionaliomis ir objektyviai pagrįstomis išvadomis“, o ekspertas neturėtų spėlioti, kaip įvykiai galėjo ar turėjo klostytis arba kaip prašytojas ar trečioji šalis turėjo elgtis [1]. Nagrinėjamu atveju tiek Migracijos departamentas, tiek pirmosios instancijos teismas daro būtent tai – spėlioja, kaip vienoje ar kitoje situacijoje „turėtų“ elgtis žmonės, bei tuo pagrindu sprendžia dėl pareiškėjos pasakojimo nuoseklumo. Pastebėtina, kad, kiek tai liečia patikimumo vertinimą, išskiriami keli „nuoseklumo“ tipai: pasakojimo vidinis nuoseklumas (kiek to paties pasakojimo detalės suderinamos tarpusavyje), kelių pasakojimų tarpusavio suderinamumas (kiek kelių to paties asmens pasakojimų detalės suderinamos tarpusavyje), asmenų grupės pasakojimų tarpusavio suderinamumas (kiek kelių asmenų pasakojimų apie tą patį įvykį detalės suderinamos tarpusavyje) ir pasakojimo suderinamumas su įrodymais (kiek asmens pasakojimo detalės yra suderinamos su kitais įrodymais). Akivaizdu, kad prieglobsčio prašytojo pasakojimo suderinamumas su eksperto spėliojimais, kaip prašytojas ar kiti asmenys turėjo elgtis, nepatenka į minėtas kategorijas, taigi tokio pobūdžio spėliojimai nepagrindžia išvadų dėl pasakojimo nuoseklumo (prieštaringumo). Priešingu atveju asmens pasakojimas apie jo patyrimus turėtų konkuruoti ne tik su kitais įrodymais, bet ir su aibe įvairiausių kitų žmonių įsivaizduojamų įvykių scenarijų. Konkuruoti nelygiosiomis sąlygomis, nes šių scenarijų tikėtinumui ir pagrįstumui aiškių reikalavimų nekeliama.

Už minėtų spėliojimų slypi neįvardintos generalizacijos, susijusios su įsivaizduojamu tipiniu „normalaus“ arba „racionalaus“ žmogaus elgesiu, t. y. iš esmės vadovaujamosi išskirtinai subjektyvia intuicija, neidentifikuojant taikomų

generalizacijų šaltinio ir nepaaiškinant, kodėl tikima jų pagrįstumu. Tokio pobūdžio generalizacijos gali būti neteisingos, kartais teisingos, dažniausiai teisingos ar visada teisingos. Sprendžiant iš pirmosios instancijos teismo pasirinktos formuluotės („mažai tikėtina“), teismas tiki, jog dažniausiai dėdės neatsisako padėti nukentėjusiai dukterėčiai. Kuo grindžiamas šis įsitikinimas – asmenine patirtimi, bendrosiomis žiniomis, empiriniais duomenimis – teismas nekonkretizuoja. Pastebėtina, kad „mažai tikėtina“ reiškia, jog vis dėlto neatmetama galimybė, kad tam tikrais (retais) atvejais dėdės atsisakytų padėti nukentėjusiai dukterėčiai. Kodėl pareiškėjos situacija nepatenka tarp tokių išimtinių atveju, nepaaiškinama. Vietoj to tarp „mažai tikėtina“ ir „neįmanoma“ dedamas lygybės ženklas bei tuo pagrindu pareiškėjos pasakojimas kvalifikuojamas, kaip melagingas. Šiuo požiūriu, deja, pasakytina, kad formalios „logikos“ trūksta kaip tik atsakovo ir pirmosios instancijos teismo samprotavimuose, o ne pareiškėjos istorijoje. Bet būtent tai atsitinka, kai institucijos pradeda spėlioti, kaip praeities įvykiai galėjo ar turėjo klostytis.

Analogiškai LVAT įvertina ir kitą pirmosios instancijos teismo vidinį įsitikinimą, neva tuo atveju, jeigu pareiškėja iš tikrųjų būtų patyrusi smurtą, ji būtų iškart pabėgusi ir nebegrįžtų. LVAT pastebi, kad tokio pobūdžio samprotavimai nėra racionaliai pagrįsti jokiais duomenimis, bei nurodo skirtingas faktines aplinkybes, kurios galėtų paaiškinti pareiškėjos elgesį. Šiuo klausimu atskirai pažymėtina, kad klausimas, kodėl smurto artimoje aplinkoje aukos ilgą laiką lieka su smurtautojais arba grįžta pas juos, nėra naujas bei buvo kelis dešimtmečius aptariamas tiek teisinėje aplinkoje, tiek mokslininkų [2]. Prireikė laiko ir pastangų, siekiant įtikinti sprendimus priimančius asmenis, jog euristinė taisyklė „jeigu iš tikrųjų muštų, ji būtų iškart

išėjusi“ yra klaidinga. Tačiau įtikinti pavyko ir šiuo metu ginčo dėl tokio pobūdžio „vidinių įsitikinimų“, bent jau profesinėje aplinkoje, nebeliko. Sveikintina, kad LVAT stengiasi įskiepyti šią žinią ir Lietuvos institucijoms.

LVAT atkreipia dėmesį į dar vieną atsakovo akcentuojamą tariamą „loginį“ prieštaravimą – tiek atsakovui, tiek pirmosios instancijos teismui „neaišku“, kodėl pareiškėja kelis kartus kreipėsi pagalbos į giminaičius, nors dėl to kaskart tik labiau nukentėdavo. Šiuo klausimu pirmiausia pažymėtina, kad kilus klausimui „kodėl?“ „logiška“ būtų jį užduoti vieninteliui asmeniui, kuris gali paaiškinti pareiškėjos motyvus ir tikslus – pačiai pareiškėjai, juolab Migracijos departamentas tokią progą turėjo apklausos metu, o teismas – teismo posėdžio metu. Be to, ieškant „prieštaravimų“ ar bendrai vertinant pasakojimo patikimumą, rekomenduotina nelyginti gyvo asmens su įsivaizduojamu „racionalaus žmogaus“ modeliu. Šioje byloje prieštaravimas konstatuojamas, kai pareiškėjos aprašyti veiksmai neatitinka to, kaip, atsakovo ir pirmosios instancijos teismo įsitikinimu, pasielgtų racionalus žmogus. Tai liečia tiek pačios pareiškėjos veiksmus, tiek kitų žmonių jos istorijoje veiksmus. Atsakovo ir pirmosios instancijos teismo vertinimu, jie nėra racionalūs („logiški“), o tai reiškia, jog jie nėra tikėtini. Bet racionalumas neturi ir negali būti kriterijumi, nusakančiu tikėtinumą. Pasaulyje yra nemažai žmonių, kurie tam tikrose situacijose elgiasi neracionaliai, neatsakingai ar tiesiog kvailai. Jeigu visi žmonės elgtųsi racionaliai, ko gero nė vienas iš jų neatsidurtų padėtyje, kuomet jam gresia persekiojimas. Pvz., dalyvauti protesto akcijoje žinant, kad tokių renginių dalyviai masiškai sulaikomi, nėra „racionalu“ („logiška“). Tuo labiau

nėra „racionalu“ dalyvauti tokioje akcijoje po to, kai tu jau buvai sulaikytas ankstesnio renginio metu. Tačiau kiek tai turi įtakos tokių veiksmų tikėtinumui? Arba persekiojimo rizikos vertinimui? Neretai žmonės elgiasi neracionaliai, bet kartu žmogiškai. Paradoksalu, bet racionalus samprotavimas reikalauja atsižvelgti į samprotavimo objekto neracionalumą. Prieglobsčio prašytojo pasakojimas yra jo patyrimų perteikimas, o ne teisinis argumentas. Apeliuojant į „logiką“, nesunku pamiršti, jog vertinimo objektas yra konkretaus gyvo žmogaus gyvenimo istorija, o ne loginis elgesio modelis.

Galiausiai, pasisakydamas dėl pareiškėjos pasakojime įžvelgtų tariamų „prieštaravimų“, LVAT pažymi, kad vienoje pasakojimo dalyje pastebėtas nenuoseklumas savaime nepaneigia kitos pasakojimo dalies patikimumo. Kitaip tariant, vien tai, kad dėl vienos ar kitos priežasties tam tikru klausimu žmogus pateikė netikslią ar netikrą informaciją, nepagrindžia išvadų dėl kitais klausimais jo pateiktos informacijos tikslumo ar tikrumo. Nagrinėjamu atveju LVAT atskiria pareiškėjos pasakojimą apie priežastis, privertusias ją išvykti iš kilmės valstybės, ir apie patį išvykimą. Teismo vertinimu, pasakojimo apie išvykimą iš kilmės valstybės trūkumai gali turėti reikšmę vertinant bendrą pareiškėjos patikimumą, tačiau jais remiantis spręsti dėl prieglobsčio prašymo esmę sudarančio pasakojimo apie kilmės valstybėje (iki išvykimo) patirtą smurtą tikrumo nėra pagrindo. Tam tikra prasme teismas grįžta prie atskirų „materialinių faktų“ identifikavimo ir vertinimo klausimo, dar kartą pabrėždamas, jog tyrimas turi koncentruotis į aplinkybes, sudarančias prašymo esmę.

III. LVAT IŠAIŠKINIMAI DĖL BENDRŲ PRINCIPŲ, KURIAIS PRIVALOMA VADOVAUTIS NAGRINĖJANT PRIEGLOBŠČIO PRAŠYMUS IR PRIIMANT SPRENDIMUS

Be aptartos LVAT praktikos, norime atkreipti dėmesį į kelis LVAT išaiškinimus dėl tokių bendrų klausimų, kaip gero administravimo principas ir pareiga tinkamai motyvuoti sprendimus, kilmės valstybės informacijai taikomi reikalavimai, įrodymų vertinimas. Šie išaiškinimai nustato bendrus principus, kuriais privaloma vadovautis nagrinėjant prašymus suteikti prieglobstį ir priimant sprendimus dėl tokių prašymų bei kurie, tikėtina, yra taikytini bet kurioje atitinkamoje byloje, nepriklausomai nuo jos faktinių aplinkybių.

2022 m. rugpjūčio 10 d. sprendimo administracinėje byloje Nr. eA-3476-502/2022 41 punkte LVAT konstatavo:

„41. Teisėjų kolegija taip pat pabrėžia, kad Departamentas yra viešojo administravimo subjektas, be kita ko, saistomas ir gero administravimo principo. Gero administravimo principas, kurio įgyvendinimas nacionalinėje teisėje kildinamas iš konstitucinio imperatyvo „valdžios įstaigos tarnauja žmonėms“ (Lietuvos Respublikos Konstitucijos 5 str. 3 d.), reikalauja, kad valstybės institucijos, priimdamos administracinius sprendimus, veiktų rūpestingai ir atidžiai, taip pat užtikrintų, kad administracinėje procedūroje būtų laikomasi visų teisės aktų nuostatų (žr., pvz., Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2022 m. gegužės 4 d. sprendimą administracinėje byloje Nr. eA-2226-502/2022). **Departamentas, kaip viešojo administravimo subjektas, negali vertinti pareiškėjos situacijos vien formaliai ir šabloniškai, nes byloje sprendžiamas klausimas, susijęs su žmogaus teisėmis ir teise į prieglobstį – vieną fundamentalių asmens teisių pagal Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartiją, o žmogaus teises kaip visuotinį gėrį įtvirtina aukščiausios teisinės galios teisės šaltiniai – Konstitucija ir Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos**

konvencija (Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2022 m. vasario 23 d. nutartis administracinėje byloje Nr. eA-1268-822/2022).“

2022 m. rugpjūčio 10 d. nutarties administracinėje byloje Nr. eA-3326-525/2022 62-63 punktuose LVAT konstatavo:

„62. Kaip minėta, atlikdamas tyrimą prieglobščio prašytojo byloje, atsakovas savo sprendime turi įvertinti kiekvieną atvejį individualiai, objektyviai ir nešališkai, atsižvelgiant į: tikslią ir naujausią informaciją apie prieglobščio prašytojo kilmės valstybę, įskaitant kilmės valstybės įstatymus ir kitus teisės aktus bei jų taikymo būdą; prieglobščio prašytojo pateiktus pareiškimus ir visus jo turimus dokumentus, įskaitant informaciją apie tai, ar jis patyrė ar gali patirti persekiojimą arba įstatymo 87 straipsnio 1 dalyje nurodytus veiksmus, taip pat informaciją apie prieglobščio prašytojo ankstesnius prašymus suteikti prieglobstį, kelionės maršrutus, kelionės dokumentus ir prašymo suteikti prieglobstį pateikimo priežastis; prieglobščio prašytojo individualią padėtį ir asmenines aplinkybes, įskaitant tokius veiksnius kaip jo bei jo giminaičių biografijos faktai, lytis ir amžius, taip pat prieglobščio prašytojo kilmės valstybėje panašioje situacijoje esančių asmenų padėtį, kad pagal prieglobščio prašytojo asmenines aplinkybes būtų įvertinta, ar prieš jį vykdyti ar galimai vykdyti veiksmai galėtų būti laikomi persekiojimu arba įstatymo 87 straipsnio 1 dalyje nurodytais veiksmais. **Atsakovo išvados ir argumentai paneigiantys ar patvirtinantys nurodytas tyrimo aplinkybes turi atsispindėti atsakovo priimtame sprendime dėl pabėgėlio statuso ir papildomos apsaugos suteikimo ar nesuteikimo.**

63. **Todėl kritiškai vertintina nagrinėjamoje byloje atsakovo pasirinkta pozicija, kai pareiškėjo pasakojimą paneigiantys argumentai**

yra pateikiami ne ginčijamame atsakovo sprendime, o teismui skirtuose procesiniuose dokumentuose. Atkreiptinas dėmesys, jog įgalinimai nagrinėti asmenų prašymus suteikti tarptautinę apsaugą yra suteikti atsakovui, o tuo tarpu administraciniais teismams pavesta procesinė atsakovo priimtų sprendimų kontrolė."

2022 m. rugpjūčio 3 d. sprendimo administracinėje byloje Nr. eA-3310-520-2022 47-49 punktuose LVAT konstatavo:

„47. Valstybės institucijos – Departamento pareiga surinkti informaciją apie kilmės šalį kyla iš Įstatymo, Tvarkos aprašo, kurių normos turi būti aiškinamos atsižvelgiant į Direktyvos 2011/95/ES ir Direktyvos 2013/32/ES tikslus, jų aiškinimą teismų praktikoje. Valstybės institucijos, nagrinėjančios tarptautinės apsaugos prašymą, pareiga surinkti informaciją apie kilmės šalį yra pabrėžiama ir formuojamoje Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo praktikoje (žr., pvz., 2021 m. gegužės 5 d. nutartį administracinėje byloje Nr. eA-2908-602/2021; kt.).

*48. Taip pat teismų praktikoje nurodoma, kad **Departamentas, kuriam pateiktas prašymas ir dėl papildomos apsaugos, turi surinkti ir įvertinti informaciją tiek apie bendrą vyraujančią padėtį prieglobsčio prašytojo kilmės valstybėje, tiek pareiškėjo gyvenamosios vietos informaciją, surinktą informaciją analizuoti, ar atsižvelgus į pareiškėjo gyvenamosios vietos regioną ir bendrą kilmės valstybės situaciją, yra saugu pareiškėją gražinti į kilmės valstybę** (žr., pvz., Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2022 m. gegužės 4 d. sprendimą administracinėje byloje Nr. eA-2213-881/2022; kt.).*

*49. Šiuo aspektu Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo praktikoje išaiškinta, kad valstybės institucijai, nagrinėjančiai tarptautinės apsaugos prašymą, t. y. Departamentui **surinkta informacija apie kilmės valstybę turi atitikti esminius kriterijus, kurie yra įtvirtinti aptartų teisės aktu***

nuostatose: turi būti atsižvelgiama į visus vertintinus faktus, susijusius su kilmės valstybe sprendimo priėmimo dėl prašymo metu, įskaitant kilmės valstybės įstatymus ir kitus teisės aktus bei jų taikymo būdą; turėtų būti gaunama tiksliai naujausia informacija iš įvairių šaltinių, pavyzdžiui, iš Europos pabėgėlių fondo, Europos prieglobsčio paramos biuro (dabar – Europos Sąjungos paramos agentūra), Jungtinių Tautų vyriausiojo pabėgėlių reikalų komisaro ir atitinkamų tarptautinių žmogaus teisių organizacijų, apie bendrą vyraujančią padėtį prašytojų kilmės valstybėje ir, jei būtina, šalyse, kurias tarptautinės apsaugos prašytojai kirto tranzitu, ir kad tokia informacija būtų prieinama už prašymų nagrinėjimą ir sprendimų priėmimą atsakingiems darbuotojams. Jeigu konkrečioje tarptautinės apsaugos prašymo byloje nustatoma, kad surinkta informacija apie kilmės valstybę neatitinka esminių kriterijų, kuriuos ji turėtų atitikti pagal minėtus teisės aktus, valstybės institucijos pareiga bendradarbiauti su tarptautinės apsaugos prašymo prašytoju ir surinkti pagrindžiančią informaciją, negali būti laikoma tinkamai įvykdyta (žr., pvz., Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2022 m. kovo 23 d. sprendimą administracinėje byloje Nr. eA-1685-968/2022; kt.)."

2022 m. rugpjūčio 10 d. nutarties administracinėje byloje Nr. eA-3537-502/2022 33-34 punktuose LVAT konstatavo:

„33. Įrodymai administracinėje byloje yra visi faktiniai duomenys, kurie priimti bylą nagrinėjančio teismo ir kuriais remdamasis teismas įstatymų nustatyta tvarka konstatuoja, kad yra aplinkybių, pagrindžiančių proceso šalių reikalavimus bei atsikirtimus, ir kitokių aplinkybių, turinčių reikšmės bylai teisingai išspręsti, arba kad jų nėra (ABTĮ 56 str. 1 d.). Nurodyti faktiniai duomenys nustatomi tokiomis priemonėmis: proceso šalių ir jų atstovų paaiškinimais, liudytojų parodymais, specialistų

paaiškinimais ir ekspertų išvadomis, daiktiniais įrodymais, dokumentais ir kitais rašytiniais, elektroniniais, garso bei vaizdo įrodymais (ABTĮ 56 str. 2 d.). Jokie įrodymai teismui neturi iš anksto nustatytos galios. Teismas įvertina įrodymus pagal vidinį savo įsitikinimą, pagrįstą visapusišku, išsamiu ir objektyviu bylos aplinkybių viseto išnagrinėjimu, vadovaudamasis įstatymu, taip pat teisingumo ir protingumo kriterijais (ABTĮ 56 str. 7 d.).

34. Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo praktikoje laikomasi pozicijos, kad teismo įsitikinimas turi būti pagrįstas byloje esančių įrodymų tyrimu ir vertinimu, kad tam tikros aplinkybės, susijusios su ginčo dalyku, egzistuoja arba neegzistuoja. **Vertindamas įrodymus, teismas turi įvertinti kiekvieno įrodymo įrodomąją reikšmę ir iš įrodymų viseto duomenų padaryti išvadas. Teismas turi įvertinti įrodymų įrodomąją**

reikšmę ir iš jų visumos daryti išvadą apie tam tikrų įrodinėjimo dalyku konkrečioje byloje esančių faktų buvimą ar nebuvimą. Be to, teismas kiekvienoje konkrečioje situacijoje turi spręsti dėl byloje esančių įrodymų pakankamumo ir patikimumo, įvertinti, ar nėra prieštaravimų tarp įrodymų, ar šalutiniai duomenys patvirtina pagrindinius, ar pakankami tiesioginiai duomenys, ar nuoseklūs šalutiniai įrodomieji faktai. Teismas, vertindamas įrodymus, turi vadovautis ne tik įrodinėjimo taisyklėmis, bet ir logikos dėsniais, teisingumo, protingumo, sąžiningumo kriterijais (žr., pvz., Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2016 m. vasario 8 d. nutartį administracinėje byloje Nr. A-500-756/2016; 2018 m. rugpjūčio 8 d. nutartį administracinėje byloje Nr. eA-4688-415/2018).“

IŠNAŠOS

[1] Žr., pvz., UNHCR, Beyond Proof: Credibility Assessment in EU Asylum Systems: Full Report, May 2013, prieinama: <http://www.refworld.org/docid/519b1fb54.html>

[2] Žr., pvz.:

Bell, K. M., & Naugle, A. E. (2005). Understanding stay/leave decisions in violent relationships: A behavior analytic approach. *Behavior and Social Issues*, 14(1), 21–45. <https://doi.org/10.5210/bsi.v14i1.119>;

Buel, S. M. (1999). Fifty obstacles to leaving, a.k.a., why abuse victims stay. *The Colorado Lawyer*, 28(10), 19–28. http://www.ncdsv.org/images/50_Obstacles.pdf;

Halket, M.M., Gormley, K., Mello, N. et al. (2014). Stay With or Leave the Abuser? The Effects of Domestic Violence Victim's Decision on Attributions Made by Young Adults. *J Fam Viol* 29, 35–49. <https://doi.org/10.1007/s10896-013-9555-4>;

Rebecca L. Heron, Maarten Eisma & Kevin Browne. (2022). Why Do Female Domestic Violence Victims Remain in or Leave Abusive Relationships? A Qualitative Study, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 31:5, 677-694, <https://doi.org/10.1080/10926771.2021.2019154>

PRIEDAS: MELO ATPAŽINIMO MOKSLINIS PAGRINDIMAS (APŽVALGA [1])

Žmonių gebėjimas atpažinti melą paprastai yra gan prastas. Vidutiniškai, tiek paprasti žmonės, tiek atitinkamų sričių profesionalai sėkmingai atskiria melą nuo tiesos tik apie 54 proc. atveju, t. y. tik keliais procentais viršija 50/50 spėjimą [2]. Yra didelių individualių skirtumų tarp žmonių elgesio, kalbos ir fiziologinių reakcijų [3]. Kai kurie žmonės paprastai atlieka daug judesių, kiti ne; vieni žmonės iškalbingi, kiti – ne; vieni žmonės demonstruoja ryškias fiziologines reakcijas, kiti – ne ir pan. Todėl paprastos euristinės taisyklės, pvz., „jis nerodo emocijų, reiškia meluoja“ arba „jis nedaugžodžiauja, vadinasi, meluoja“, neveikia. Atitinkamai, nesant visiems bendrai „tiesos“ skalei, melo identifikavimui būtina lyginti to paties apklausiamojo atsakymus į skirtingus klausimus tos pačios apklausos metu. Būtent tai daroma, pvz., tikrinant asmenį poligrafu, tačiau atliekant patikrinimą poligrafu daug dėmesio skiriama užduodamiems klausimams, ir bendro sutarimo dėl to, kokie būtent klausimai leidžia veiksmingai palyginti atsakymus, šiuo metu nėra [4]. Be to, testavimas poligrafu yra susijęs su fiziologinių reakcijų stebėjimu, tuo tarpu verbalinei (turinio) daliai jis netaikomas.

Bet koks melo atpažinimas, kiek tai liečia to paties apklausiamojo atsakymų palyginimą, pirmiausia reikalauja „bazinio standarto“ identifikavimo, t. y. nustatymo, kaip tam tikras žmogus elgiasi, kai sako tiesą. Tuomet nukrypimai nuo tokio „bazinio standarto“ gali būti laikomi melo požymiais. Vertinant neverbalines reakcijas, tam tikros apklausų technikos rekomenduoja pradėti pokalbį su apklausiamuoju nuo neutralios temos [5] arba įterpti į apklausą neutralius klausimus [6] bei, stebint apklausiamojo elgesį atsakant į tokius klausimus, identifikuoti jo „normalų“ elgesio modelį, t. y. „bazinį standartą“. Tačiau tyrimai rodo, kad „bazinio standarto“ nustatymas tokio pobūdžio priemonėmis gali suponuoti klaidingas išvadas [7], kadangi visi žmonės elgiasi skirtingai kalbėdami temomis, kurie potencialiai negali turėti jiems neigiamų pasekmių, ir temomis, kai jų likimas gali priklausyti nuo to, ar jais patikės [8]. Kitaip tariant, tas pats žmogus skirtingose situacijose elgiasi skirtingai. Žmonės reaguoja skirtingai: formalioje aplinkoje, lyginant su neformaliąja [9]; kai jie kažkuo kaltinami, lyginant su situacijomis, kai jų pasakojimo nekvestionuoja [10]; ir bendraujant su skirtingais apklausėjais [11]. Be to, žmonių elgesys apklausos metu priklauso nuo aptariamos temos: jie elgsis skirtingai, kalbėdami keblėmis/jautriomis temomis, lyginant su neutraliomis [12], arba jiems svarbiomis temomis, lyginant su temomis, kurios jų nedomina [13]. Galiausiai, laikui bėgant elgesys gali keistis ir šis pokytis gali įvykti tiek tos pačios apklausos metu [14], tiek vėlesnėje apklausoje [15]. Mokslinio tyrimo metu [16] įvertinus meluojančių ir tiesą pasakojančių asmenų elgesį, empirinio pagrindimo neverbalinio „bazinio standarto“ nustatymo metodui nenustatyta. Kitaip tariant, atskyrimas tiesos nuo melo remiantis neverbaliniais požymiais nėra pagrįstas moksliniais tyrimais bei nelaikytinas patikima technika, pagrindžiančia išvadas dėl pasakojimo patikimumo. Šiam momentui mažai tikėtina, kad artimiausiu metu atsiras patikimas metodas, leidžiantis nustatyti (neverbalinio) elgesio „bazinį standartą“ sakant tiesą, kadangi apklausos metu, kalbant apie tyrimui svarbias aplinkybes, apklausėjai dažnai užtikrintai nežino, kurios būtent apklausiamojo pateiktos detalės yra tiesa.

Su panašiomis problemomis susiduria ir verbaliniai melo atpažinimo metodai. Praktikoje taikomi tokie formaliai apibrėžti melo atpažinimo metodai, kaip Pareiškimo Validumo Vertinimas (angl. Statement Validity Assessment, SVA) [17] ir Mokslinė Turinio Analizė (angl. Scientific Content Analysis, SCAN) [18]. SCAN metodas iš viso neatsižvelgia į natūralius individualius skirtumus tarp skirtingų žmonių. SVA metodas šiuos skirtumus pripažįsta bei susideda iš kelių etapų: kriterijais pagrįstos turinio analizės (angl. Criteria-Based Content Analysis, CBCA) ir validumo kontrolinio sąrašo (angl. Validity Checklist). CBCA susidaro iš 19 kriterijų, kurių identifikuojama pasakojime. Galiausiai pasakojimas yra įvertinamas balais skalėje nuo 0 (kriterijų neidentifikuota) iki 19 (visi kriterijai identifikuoti). Kuo daugiau balu surinkta, tuo labiau tikėtina, kad pasakojimas yra tiesa. Siekiant atsižvelgti į natūralius skirtumus tarp žmonių, papildomai taikomas validumo kontrolinis sąrašas, susidarantis iš faktorių, kurie potencialiai galėjo įtakoti CBCA balą, pvz., amžius, raida, įtaigumas, apklausos kokybė. Vertintojas turi atsižvelgti į visus šiuos faktorius bei nuspręsti, ar jais gali būti paaiškinamas CBCA rezultatas. Bet šis vertinimas yra sudėtinga užduotis, kadangi kai kuriuos faktorius sunku išmatuoti (pvz., žmogaus įtaigumas), o net ir sugebėjus tą padaryti sunku įvertinti jų tikslų poveikį (pvz., apklausos kokybė). Atitinkamai, validumo kontrolės procedūra yra žymiai subjektyvesnė, lyginant su CBCA dalimi, bei gali sąlygoti skirtingus rezultatus, priklausomai nuo ją taikančio eksperto [19]. Apibendrinus, šiuo metu taikomi verbaliniai melo atpažinimo metodai nėra universalūs bei neleidžia užtikrintai atskirti tiesą nuo melo. Pažymėtina, kad čia kalbama apie mokslo pagrįstus metodus, kuriuos taikant laikomasi tiksliai apibrėžtų protokolų bei nustatytų kriterijų. Kiek tai liečia melo atskyrimą nuo tiesos „iš akies“, remiantis intuicija ir (arba) patirtimi, tai, kaip minėta, tiek paprasti žmonės, tiek atitinkamų sričių profesionalai rodo rezultatą, kuris nėra patikimesnis už tiesiog 50/50 spėjimą.

Skirtingai negu melo atpažinimo remiantis neverbaliniais (elgesio) požymiais atveju, galimybė išvystyti patikimus verbalinės analizės metodus yra optimistiškesnė. Pastaraisiais metais mokslininkai skiria nemažai dėmesio tokių metodų ištyrimui, kaip kognityvinis melo atpažinimas (susidėsiantis iš 3 elementų: kognityvinio apkrovimo didinimas, raginimas papasakoti daugiau, netikėtų klausimų pateikimas) [20], patikrinamumo technika [21] ir strateginis įrodymų panaudojimas [22]. Šių metodų patikimumas yra empiriškai patvirtintas, vis dėlto jų pritaikymas praktikoje išlieka problematiškas. Tokio pobūdžio metodai būtų labiausiai efektyvūs, jeigu tiesą pasakojantys ir melagiai demonstruotų iš tikrųjų skirtingus atsakymų modelius, pvz., jeigu tiesą pasakojantys visais atvejais į savo pasakojimus įtraukinėtų daugiau patikrinamų detalių, negu nepatikrinamų, o melagiai – atvirkščiai, tačiau realiame gyvenime taip neatsitinka [23]. Tyrimai patvirtina tik tiek, kad tiesą pasakojantys paprastai įtraukia į savo pasakojimus daugiau patikrinamų detalių, negu melagiai. Tuomet ekspertas lieka su klausimu: kada patikrinamų detalių yra pakankamai daug, kad būtų galima užtikrintai padaryti išvadą, jog tam tikras apklausiamasis sako tiesą? Atsakymo į šį bei į kitus panašius klausimus mokslas šiai dienai nepateikia.

Apibendrinus, nepaisant šioje srityje atliekamų tyrimų, šiai dienai patikimo formalaus ir empiriniais duomenimis pagrįsto protokolo, leidžiančio atitinkamų sričių, įskaitant prieglobsčio prašymų nagrinėjimą, specialistams užtikrintai atskirti melą nuo tiesos, neegzistuoja. Atitinkamai, bet kokie bandymai tai daryti, ypač vadovaujantis intuicija ir neapibrėžtais verbaliniais kriterijais (pvz., „detalumas“ [24] ir „nuoseklumas“ [25]), jau nekalbant apie neverbalinių elementų vertinimą, iš esmės yra tik spėliojimai, kurie daromų vienareikšmiškų išvadų nepagrindžia.

IŠNAŠOS

- [1] Remiantis: Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities*, second edition. Chichester: John Wiley and Sons; Vrij, A. (2016). Baselining as a lie detection method. *Applied Cognitive Psychology*, 30(6), 1112–1119. <https://doi.org/10.1002/acp.3288>
- [2] Bond, C. F., Jr., & DePaulo, B. M. (2006). Accuracy of deception judgments. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 214-234. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_2; Bond, C. F., & DePaulo, B. M. (2008). Individual differences in judging deception: Accuracy and bias. *Psychological Bulletin*, 134(4), 477–492. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.477>
- [3] DePaulo, B. M., & Friedman, H. S. (1998). Nonverbal communication. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp. 3-40). Boston, MA: McGraw-Hill.
- [4] Ben-Shakhar, G. (2008). The case against the use of polygraph examinations to monitor post-conviction sex offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 13, 191-207. <https://doi.org/10.1348/135532508X298577>; Grubin, D. (2008). The case for polygraph testing of sex offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 13, 177-189. <https://doi.org/10.1348/135532508X295165>; Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities*, second edition. Chichester: John Wiley and Sons.
- [5] Inbau, F. E., Reid, J. E., Buckley, J. P., & Jayne, B. C. (2013). *Criminal interrogation and confessions*, 5th edition. Burlington, MA: Jones & Bartlett Learning, p. 140
- [6] Frank, M. G., Yarbrough, J. D., & Ekman, P. (2006). Investigative interviewing and the detection of deception. In T. Williamson (Ed.), *Investigative interviewing: Rights, research and regulation* (pp. 229-255). Cullompton, Devon: Willan Publishing
- [7] Moston, S. J., & Engelberg, T. (1993). Police questioning techniques in tape recorded interviews with criminal suspects. *Policing and Society*, 6, 61-75. <https://doi.org/10.1080/10439463.1993.9964670>
- [8] Hartwig, M., & Bond, C. F. (2014). Lie detection from multiple cues: A meta-analysis. *Applied Cognitive Psychology*, 28, 661-667. <https://doi.org/10.1002/acp.3052>
- [9] Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities*, second edition. Chichester: John Wiley and Sons.
- [10] Vrij, A. (2006). Challenging interviewees during interviews: The potential effects on lie detection. *Psychology, Crime, & Law*, 12, 193-206. <https://doi.org/10.1080/10683160512331331319>

- [11] Vrij, A., & Winkel, F. W. (1991). Cultural patterns in Dutch and Surinam nonverbal behavior: An analysis of simulated police/citizen encounters. *Journal of Nonverbal Behavior*, 15, 169-184. <https://doi.org/10.1007/BF01672219>
- [12] Kleinke, C. L. (1986). Gaze and eye contact: A research review. *Psychological Bulletin*, 100, 78-100. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.100.1.78>
- [13] Matarazzo, J. D., Wiens, A. N., Jackson, R. H., & Manaugh, T. S. (1970). Interviewee speech behavior under conditions of endogenously-present and exogenously-induced motivational states. *Journal of Clinical Psychology*, 54, 15-26. <https://doi.org/10.1037/h0028651>
- [14] Buller, D. B., & Burgoon, J. K. (1996). Interpersonal deception theory. *Communication Theory*, 6, 203-242. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.1996.tb00127.x>; Burgoon, J. K., Buller, D. B., White, C. H., Afifi, W., & Buslig, A. L. (1999). The role of conversational involvement in deceptive interpersonal interactions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 669-686. <https://doi.org/10.1177/0146167299025006003>; White, C. H., & Burgoon, J. K. (2001). Adaptation and communicative design: Patterns of interaction in truthful and deceptive conversations. *Human Communication Research*, 27, 9-37. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.2001.tb00774.x>
- [15] Granhag, P. A., & Strömwall, L. A. (2002). Repeated interrogations: Verbal and nonverbal cues to deception. *Applied Cognitive Psychology*, 16, 243-257. <https://doi.org/10.1002/acp.784>
- [16] Ewens, S, Vrij, A., Jang, M, & Jo, E. (2014). Drop the small talk when establishing baseline behaviour in interviews. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 11, 244-252. <https://doi.org/10.1002/jip.1414>
- [17] Köhnken, G., & Steller, M. (1988). The evaluation of the credibility of child witness statements in German procedural system. In G. Davies & J. Drinkwater (Eds.), *The child witness: Do the courts abuse children?* (Issues in Criminological and Legal Psychology, no. 13) (pp. 37-45). Leicester, United Kingdom: British Psychological Society; Steller, M., & Köhnken, G. (1989). Criteria-Based Content Analysis. In D. C. Raskin (Ed.), *Psychological methods in criminal investigation and evidence* (pp. 217-245). New York: Springer-Verlag
- [18] Sapir, A. (1987/2000). *The LSI course on scientific content analysis (SCAN)*. Phoenix, ZA: Laboratory for Scientific Interrogation; Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities*, second edition. Chichester: John Wiley and Sons
- [19] Steller, M. (1989). Recent developments in statement analysis. In J. C. Yuille (1989). *Credibility Assessment* (pp. 135-154). Deventer, the Netherlands: Kluwer; Steller, M., & Köhnken, G. (1989). Criteria-Based Content Analysis. In D. C. Raskin (Ed.), *Psychological methods in criminal investigation and evidence* (pp. 217-245). New York: Springer-Verlag; Gumpert, C. H., & Lindblad, F. (1999). Expert testimony on child sexual abuse: A qualitative study of the Swedish approach to statement analysis. *Expert Evidence*, 7, 279-314; Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit: Pitfalls and opportunities*, second edition. Chichester: John Wiley and Sons

[20] Vrij, A. (2015). A cognitive approach to lie detection. In P. A. Granhag, A. Vrij, & B. Verschuere (Eds.), *Deception detection: Current challenges and new approaches* (pp. 205-229). Chichester, England: Wiley; Vrij, A., Fisher, R., Blank, H. (2015). A cognitive approach to lie detection: A meta-analysis. *Legal and Criminological Psychology*. <https://doi.org/10.1111/lcrp.12088>; Vrij, A., Leal, S., Mann, S., Vernham, Z., & Brankaert, F. (2015). Translating theory into practice: Evaluating a cognitive lie detection training workshop. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 4, 110-120. <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2015.02.002>

[21] Vrij, A., Nahari, G., Isitt, R., & Leal, S. (2016). Using the verifiability lie detection approach in an insurance claim setting. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*. <https://doi.org/10.1002/jip.1458>; Vrij, A., Taylor, P. J., Picornell, I. (2015). Verbal lie detection. G. Oxburgh, T. Grant, T. Myklehust, B. Milne (Eds.) *Communication in Investigative and Legal Contexts: Integrated Approaches from Forensic Psychology, Linguistics and Law Enforcement*. John Wiley & Sons

[22] Granhag, P. A., & Hartwig, M. (2015). The Strategic Use of Evidence (SUE) technique: A conceptual overview. In P. A. Granhag, A. Vrij, & B. Verschuere (Eds.), *Deception detection: Current challenges and new approaches* (pp. 231-251). Chichester, England: Wiley; Hartwig, M., Granhag, P. A., & Luke, T. (2014). Strategic use of evidence during investigative interviews: The state of the science. In: Raskin, D.C., Honts, C.R., Kircher, J.C. (Eds.), *Credibility Assessment: Scientific Research and Applications* (pp. 1-36). Oxford, UK: Academic Press

[23] Nahari, G., & Vrij, A. (2015). Systematic errors (biases) in applying verbal lie detection tools: richness in detail as a test case. *Crime Psychology Review*, 1, 98-107; Nahari, G., Vrij, A., & Fisher, R. P. (2014). Exploiting liars' verbal strategies by examining the verifiability of details. *Legal and Criminological Psychology*, 19, 227-239, <https://doi.org/10.1111/j.2044-8333.2012.02069.x>

[24] **Moksliniai tyrimai rodo, kad „detalumas“ savaime, t. y. bendras pateikiamų detalių skaičius, priklauso ne tik nuo pasakojimo nuoširdumo, bet lygiai taip pat nuo individualių skirtumų (iškalbingumas) ir pasiruošimo (paruošti, apgalvoti atsakymai bus ilgesni ir detalesni už spontaniškus). Diagnostinę vertę potencialiai turi ne bendras detalių skaičius, o tam tikrų tipų detalių buvimas/nebuvimas, o tai reiškia, be kita ko, kad „detalumas“ yra verčiau kokybinis, o ne kiekybinis rodiklis, bei kad samprotaujant apie pasakojimo „detalumą“ būtina mokėti atskirti skirtingus detalių tipus, kvalifikuoti skirtingas detales ir jas įvertinti. Be to, tyrimai rodo, jog apklausiamieji pateikia mažiau detalių, kai pokalbis vyksta per vertėją. Tai yra papildomas veiksnys, kurį verta turėti omeny, sprendžiant dėl pasakojimo detalumo.**

Žr., pvz.: Vrij, A., Leal, S., Mann, S., Dalton, G. Jo, E., Shaboltas, A., Khaleeva, M., Granskaya, J., & Houston, K. (2017). Using the Model Statement to elicit information and cues to deceit in interpreter-based interviews. *Acta Psychologica*, 177, 44-53. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2017.04.011>; Vrij, A., Leal, S., Fisher, R. P., Mann, S., Dalton, G. Jo, E., Shaboltas, A., Khaleeva, M., Granskaya, J., & Houston, K. (2018). Sketching as a technique to elicit information and cues to deceit in interpreter-based interviews. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 7, 303-313.

<https://doi.org/10.1016/j.jrarmac.2017.11.001>; Vrij, A., Leal, S., Jupe, L., & Harvey, A. (2018). Within-subjects verbal lie detection measures: A comparison between total detail and proportion of complications. *Legal and Criminological Psychology*. <https://doi.org/10.1111/lcrp.12126>; Vrij, A., Leal, S., Mann, S., Fisher, R. P., Dalton, G. Jo, E., Shaboltas, A., Khaleeva, M., Granskaya, J., & Houston, K. (2018). Using unexpected questions to elicit information and cues to deceit in interpreter-based interviews. *Applied Cognitive Psychology*, 32, 94-104. <https://doi.org/10.1002/acp.3382>; Vrij, A., Leal, S., Fisher, R. P., Mann, S., Jo, E., Shaboltas, A., Khaleeva, M., Granskaya, J., Houston, K. (2019). Eliciting information and cues to deceit through sketching in interpreter-based interviews. *Applied Cognitive Psychology*. <https://doi.org/10.1002/acp.3566>

[25] **Tiek atitinkamų sričių profesionalai, tiek paprasti žmonės yra linkę manyti, jog „nuoseklumas“ (angl. consistency) turi diagnostinę reikšmę atskiriant tiesą nuo melo. T. y., jie tiki, kad pasakojimo nuoseklumas yra tiesos požymis, o nenuoseklumas – melo. Tuo tarpu moksliniai tyrimai rodo kaip tik priešingą tendenciją – nuoširdūs pasakojimai yra ne daugiau, o kartais net mažiau nuoseklūs už melagingus.**

Žr., pvz.: Granhag, P. A., & Strömwall, L. A. (2002). Repeated interrogations: Verbal and non-verbal cues to deception. *Applied Cognitive Psychology*, 16(3), 243–257. <https://doi.org/10.1002/acp.784>; Strömwall, L. A., & Granhag, P. A. (2005). Children's repeated lies and truths: effects on adults' judgments and reality monitoring scores. *Psychiatry, Psychology and Law*, 12(2), 345–356. <https://doi.org/10.1375/pplt.12.2.345>; Vredeveltdt, A., van Koppen, P. J., & Granhag, P. A. (2014). The inconsistent suspect: A systematic review of different types of consistency in truth tellers and liars. In R. Bull (Ed.), *Investigative interviewing* (pp. 183–207). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-9642-7_10

**Lietuvos
Raudonasis
Kryžius**

**Konstitucijos pr. 7A, PC Europa, III a.
Vilnius, LT-09307
+370 659 71 598
info@redcross.lt**